

معرفی کتاب نظام مدرسی (تألیف میرزا آقاخان امیریان)

● مهرداد فردبار*

اشاره

در پژوهش‌های تاریخی سال‌های اخیر موضوعاتی چون تربیت معلم و آموزش معلمان و ... مورد توجه محققان، سازمان‌ها و مؤسسات قرار گرفته است که از این میان می‌توان به همایش «نکوداشت یک‌صدمین سال تربیت معلم در ایران» (۱۳۹۸ ش)^۱؛ رونمایی از مجموعه کتاب‌های تاریخ تربیت معلم ایران به تفکیک استان‌ها در ۳۱ جلد (۱۲ مرداد ۱۴۰۰)^۲؛ کتاب‌های تاریخ دارالمعلمین مرکزی و عالی (۱۳۱۲-۱۲۹۷ ش)؛ سرگذشت دارالمعلمیات (۱۳۱۲-۱۲۹۷ ش) تألیف آقای شهرام یوسفی فر و ... اشاره کرد؛ اما با این وجود بسیاری از تحقیقات، آثار و تلاش‌های فعالان این عرصه، از آغاز فعالیت مدارس نوین، ناشناخته باقی‌مانده و در پژوهش‌ها کمتر مورد توجه و بررسی قرار گرفته است. به همین دلیل در این مقاله به معرفی مختصر کتاب «نظام مدرسی» تألیف میرزا آقاخان امیریان که در سال ۱۳۰۷ شمسی تألیف شده است، پرداخته‌ایم.

۱. برای توضیحات بیشتر درباره این همایش رک: به تیموری، کاوه. (۱۳۹۸)، *معلمی اتفاقی نیست: نیم‌نگاهی به همایش نکوداشت یک‌صدمین سال تربیت معلم در ایران و مؤسسه مقام معلم، رشد معلم، دوره ۱، ۳۸، صص ۱۴-۱۶*.
۲. همایش ملی بزرگداشت یک‌صدمین سال تربیت معلم در ایران به‌جای تاریخ ۱۱ و ۱۲ اسفندماه سال ۱۳۹۷ با همکاری مشترک «دانشگاه فرهنگیان»، «پژوهشگاه مطالعات آموزش و پرورش» و ... با تأخیر و در روز ۱۳ اردیبهشت‌ماه سال ۱۳۹۸ و با حضور رئیس‌جمهور وقت برگزار شد و بنا بر برنامه زمان‌بندی از پیش اعلام‌شده قرار بود در اردیبهشت‌ماه همان سال، مجموعه مقالات پذیرفته‌شده منتشر شوند، اما دبیرخانه همایش (پژوهشگاه مطالعات آموزش و پرورش) در خردادماه سال ۱۳۹۹ با بیش از یک‌سال از برگزاری همایش و ارسال مقالات، برخی تغییرات را جهت بازبینی مقالات پذیرفته‌شده به نویسندگان اعلام کرد، تا پس از ویراستاری مجموعه چاپ شوند.

* پژوهشگر در حوزه تاریخ تعلیم و تربیت. fardyar@gmail.com

اطلاعات کتاب‌شناختی:

زنده‌یاد آقای خان‌بابا مشار^۱، کتاب «نظام مدرسی» را تألیف میرزا آقاخان امیریان، محل انتشار: تهران؛ سال انتشار: ۱۳۰۷ شمسی؛ شیوه چاپ سربی؛ قطع کتاب: جیبی و تعداد اوراق آن را ۲۴۸ صفحه معرفی کرده است (مشار، ۱۳۵۰: ج ۵، ۵۲۳۱). اما با مراجعه به کتاب مشخص می‌شود، تعداد صفحات کتاب ۶+۱۴۸ صفحه و رقم ۲۴۸ در کتاب موصوف، اشتباه چاپی بوده است.

ناشر کتاب شخصی به‌نام میرزا فیض‌الله خان فیض‌بخش، معلم مدرسه انگلیسی تهران است که امتیاز کتاب به ایشان اختصاص یافته و کتاب در چاپخانه کلیمیان شهر تهران به چاپ رسیده است. (تصویر ۱).



تصویر ۱. صفحه عنوان کتاب نظام مدرسی (محل نگهداری: کتابخانه مجلس)

۱. خانبابا مشار، فرزند مصطفی، در سال ۱۲۷۹ ش. در خانواده‌ای ملاک از دودمان قاجار، در تهران چشم به‌جهان گشود. شوق مطالعه او را متوجه خلایی کرد که در گذشته اسلاف او چون ابن‌ندیم (۳۷۷ق) و حاجی خلیفه (۱۰۶۷ق) آن را احساس کرده بودند. به‌همین منظور ایشان، بار ۲۰۰ سال فعالیت صنعت چاپ را به تنهایی بر دوش کشید تا فهرست توصیفی و تحلیلی کتاب‌هایی را گردآوری کند که بالغ بر ۲۰۰۰ عنوان شده است. وی در سال ۱۳۱۸ ش. پس از بازنمستگی داوطلبانه خود از خدمات دولتی در وزارت دارایی، کنار فعالیت در امور کشاورزی، پرداختن به تهیه کتاب‌شناسی را نیز آغاز کرد و از سال ۱۳۲۵ ش. کار تدوین فهرست را به‌طور جدی پی‌گرفت. مشار برای گردآوری مواد تحقیق خود ۱۵ سال در ایران و عراق سفر کرد و از موجودی کتابخانه‌ها و کتاب‌فروشی‌های بسیاری از شهرها نظیر تهران، قم، اصفهان، مشهد، تبریز، نجف و کربلا صورت‌برداری کرد. خانبابا مشار، پس از تحمل سه‌سال بیماری، در ۲۹ شهریور ۱۳۵۹ در گذشت. ایشان بخشی از کتابخانه خویش را به‌تدریج به کتابفروشی مستوفی (متعلق به زنده‌یاد آقای خلیل مستوفی) واقع در خیابان جمهوری تهران فروخته است که خاطرات استاد خلیل مستوفی از شخصیت و منش آقای مشار بسیار خواندنی است. رک: صادق‌زاده و ایقان، علی (۱۳۹۲)، خانبابا مشار؛ کتاب‌شناس و فهرست‌نویس سخت‌کوش به انضمام خاطراتی از استاد خلیل مستوفی، پیام بهارستان، دوره دوم، ۲۱، صص ۷۱-۹۳.

جلد مقوایی کتاب با عطف پارچهای به هم متصل شده. قیمت کتاب سه قران و در پشت برگ نخست کتاب و قبل از صفحه عنوان تصویر میرزا یوسف مشار وزیر معارف وقت چاپ شده و صفحه آخر کتاب با ۱۳ مورد تصحیح غلطهای چاپی و بیت زیر پایان یافته است:

« اگر چشمت افتد بروی خطا بپوشان تو آن را ز لطف و عطا»

مرکز فروش کتاب، در پشت جلد کتاب، کتابخانه فروردین^۱ (کتابخانه آمریکایی سابق) واقع در لاله‌زار، خیابان رفاهی^۲ معرفی شده است.

با توجه به این موضوع که محل فروش این کتاب توسط یکی از تحصیل کردگان دارالمعلمین بادکوبه و با درجه تحصیلات سیکل اول متوسطه تأسیس شده است (پیشه‌وری، ۱۳۸۵: ۹ و ۵۸)، توضیحات مختصری درباره آن ارائه خواهد شد:

سید جعفر جوادزاده (۱۲۷۲-۱۳۲۶ ش) که بعدها به پیشه‌وری^۳ معروف شد، پس از آمدن به شهر تهران در خیابان رفاهی [در خیابان لاله‌زار] یک کتابفروشی از شخصی آمریکایی به قیمت ۶۰۰ تومان می‌خرد و نام آن را فروردین می‌گذارد و بعدها (حدود ۱۳۰۸ ش) با شروع تدریس در مدرسه شوروی، کتابفروشی را به مبلغ هزار تومان به میرزا حسین خان جوپا می‌فروشد (همان: ۱۷، ۱۶، ۲۶). بر اساس متن آگهی مندرج در روزنامه اطلاعات در تاریخ ۱۳ آذر ۱۳۰۷، مبنی بر تغییر نام کتابفروشی از «آمریکایی» به «فروردین»، از آن تاریخ است (تصویر ۲- الف) همچنین با در نظر گرفتن درج نام کتابفروشی فروردین در پشت جلد کتاب «نظام مدرسی» تاریخ انتشار کتاب احتمالاً در بازه زمانی آذرماه تا آخر سال ۱۳۰۷ ش. است. در آگهی تاریخ ۱۲ دی ۱۳۰۷ (تصویر ۲- ب) خبر انتشار کتاب رسم‌المشق توسط این کتابفروشی مشاهده می‌شود.



تصویر ۲- ب.



تصویر ۲- الف.

۱. قبلاً به کتابفروشی، کتابخانه گفته می‌شده است.

۲. خیابان رفاهی تهران، توسط آقای حاج میرزا حسن خان متخلص به رفاهی (۱۲۵۱-۱۳۱۷ ش) که علاقه به ساختمان، آبادی و عمران داشت، ساخته و آماده بهره‌برداری شد و تا دو سال بدون مستأجر بوده است. (مهران، ۱۳۴۲: ص ۱۸۶ و ۱۸۹).

۳. بنیان‌گذار فرقه دموکرات آذربایجان.

(تصویر ۲- الف) آگهی تأسیس کتابخانه فروردین (روزنامه اطلاعات: ۱۳۰۷، ص ۳).
و (تصویر ۲- ب) تبلیغ فروش کتاب رسم‌المشق توسط کتاب‌فروشی فروردین (روزنامه
اطلاعات: ۱۳۰۷، ص ۴).

▣ درباره نویسنده کتاب:

نگارنده با وجود جستجوهای فراوان، اطلاعات زیادی درباره میرزا آقاخان امیریان نویسنده کتاب «نظام مدرسی» نیافته است. بر اساس اطلاعات مندرج در متن کتاب می‌دانیم ایشان شانزده سال قبل از تألیف این کتاب (حدود ۱۲۹۱ ش) در مدرسه‌ای^۱ به مدیریت دکتر جردن^۲ مشغول به تحصیل بودند و مدتی هم معلم بوده و تصمیم به انتشار کتابی با عنوان «تربیت عملی» داشته است. (امیریان، ۱۳۰۷: ۳۲-۳۳، ۲ و ۲۶). و در جای دیگر به عاجز بودنش از نگاهداری خرج خانهاش اشاره کرده است. (همان: ۳۹).

▣ نتایج جستجو درباره آثار نویسنده:

- کتاب «نظام مدرسی»
- ترجمه مطلبی از روزنامه تایمز لندن با عنوان «کشف کتابی تازه از شانزده قرن پیش، راجع به اصول عقاید مانی» در شماره ۴ نشریه مهر در سال ۱۳۱۲ش.
- (امیریان، ۱۳۱۲: ۳۱۷-۳۱۹).
- همچنین مجموعه مقالاتی در حوزه علم حقوق، توسط شخصی به نام دکتر «ام امیریان»^۳ تألیف شده است که به علت عدم اطمینان از انتساب این مقاله‌ها به میرزا آقاخان امیریان (و یا به اختصار «م. ا» که بر روی جلد و صفحه ۱۴۷ کتاب نظام مدرسی درج شده است)،

۱. احتمالاً منظور نویسنده همان مدرسه عالی آمریکایی در تهران (The American high School) است.

2. Dr. Jordan.

۳. برای اطلاع بیشتر درباره مقالات تألیف دکتر ام امیریان رجوع کنید به:

- ✓ امیریان، ام. (۱۳۱۷)، ازدواج در ایران و در فرانسه، مجموعه حقوقی، ۶۲، ۱۸-۲۰.
- ✓ امیریان، ام. (۱۳۱۷)، شرایط تشکیل عقد نکاح: استعداد جسمانی: قابلیت صحت در ایران - بلوغ در فرانسه، مجموعه حقوقی، ۶۵، ۲۱-۲۳.
- ✓ امیریان، ام. (۱۳۱۷)، اهلیت برای تصرف در مهر، مجموعه حقوقی، ۶۷، صص ۳۰-۳۲.
- ✓ امیریان، ام. (۱۳۱۷)، شرایط تشکیل عقد نکاح در حقوق ایران و فرانسه: شرط عقل، مجموعه حقوقی، ۷۱، صص ۲۲-۲۴.
- ✓ امیریان، ام. (۱۳۱۷)، شرایط تشکیل عقد نکاح در حقوق ایران و فرانسه: شرط عقل، مجموعه حقوقی، ۷۲، صص ۱۷-۱۹.
- ✓ امیریان، ام. (۱۳۱۸)، شرایط تشکیل عقد نکاح (قرارداد نامزدی مقایسه بین فقه اسلامی و حقوق ایران و حقوق فرانسه)، مجموعه حقوقی، ۱۲۱، صص ۹۱۱-۹۱۲.
- ✓ امیریان، ام. (۱۳۱۸)، شرایط تشکیل عقد نکاح (قرارداد نامزدی مقایسه بین فقه اسلامی و حقوق ایران و حقوق فرانسه)، مجموعه حقوقی، ۱۲۲، صص ۹۴۶-۹۴۸.
- ✓ امیریان، ام. (۱۳۱۸)، شرایط تشکیل عقد نکاح: کی می‌تواند ازدواج کند؟ مقایسه بین فقه اسلامی و حقوق ایران و فرانسه، مجموعه حقوقی، ۱۲۳، صص ۹۷۳-۹۷۴.
- ✓ امیریان، ام. (۱۳۱۸)، شرایط تشکیل عقد نکاح: کی می‌تواند ازدواج کند؟ مقایسه بین فقه اسلامی و حقوق ایران و فرانسه، مجموعه حقوقی، ۱۲۴، صص ۱۰۰۳-۱۰۰۴.
- ✓ امیریان، ام. (۱۳۱۸)، شرایط تشکیل عقد نکاح: کی می‌تواند ازدواج کند؟ مقایسه بین فقه اسلام و حقوق ایران و فرانسه، مجموعه حقوقی، ۱۲۵، صص ۱۰۳۱-۱۰۳۲.

از آن‌ها صرف‌نظر می‌کنیم^۱. اما با وجود جستجو، به کتاب دیگری از این نویسنده و یا خبر انتشار آن دسترسی پیدا نکردم^۲.

■ شرح و معرفی کتاب:

بر روی جلد کتاب عبارت: «روحیات هر ملتی با تعداد و وسعت میدان‌های ورزش آنان نسبت مستقیم دارد.» و یک بیت از اشعار سعدی مشاهده می‌شود که این موارد نشان‌دهنده اهمیت ورزش و چگونگی ارتباط با دانش‌آموزان از دیدگاه نویسنده است.

«نوآموز را مدح و تحسین و زه^۳ ز توبیخ و تهدید استاد به»

فهرست کتاب، کمی با فهرست‌های امروزی متفاوت است و فصل نخست آن پس از بیان مطالبی که بیشتر تأکید بر صفات معلم دارد از صفحه ۴۲ آغاز شده و به شرح زیر است:

- مقدمه
- فکر مقدم بر حافظه است؛
- معلم فقط یک عامل است؛
- صفات معلم (محبت، صبر، عزم و تصمیم، وقار، مهارت و سلیقه، اطلاع از طبیعت طفل، حس اعتمادبه‌نفس، نظم و ترتیب^۴)؛
- نظام (دیسپلین).

● **فصل اول:** وسایل پیشرفت نظام مدرسی (شامل: قانون، تنبیه، انتخاب مجازات، پاداش، اقسام پاداش).

● **فصل دوم:** موانع مخصوصه و رفع آن (سرپیچی، بی‌نظمی، تنبلی، عدم توجه به درس، موانع خارجی، موانع طبیعی، بی‌دقتی، گریز و طفره، نظافت، رفتار بد، خودپسندی، شاک، گریه، جبن، غضب، تندی، قساوت، دروغ‌گویی و تقلب، رونویسی، لجاجت).

از آن‌جا که عبارت «نظام مدرسی» و کلمه «نظام» بخش مهمی از نام کتاب است، تعریف این مفهوم از دیدگاه نویسنده به‌صورت کامل ارائه می‌شود (امیریان، ۱۳۰۷: ۴۱).

«کلمه دیسپلین به‌تنهایی چندین معنی و مفهوم مختلف دارد، اما از نقطه‌نظر معلمی قوه و یا زوری است که برای تربیت اخلاق و اصلاح رفتار و کردار طفل به‌کار می‌رود و منشأ

۱. در پایگاه انقلاب اسلامی به‌نام‌های از آقاخان امیریان به‌نماینده معارف به تاریخ ۱۳۰۴ شمسی اشاره شده که به‌دلیل آن که به‌جز بیانات این سند و محل نگهداری آن اشاره نشده است، به‌ناچار از آن صرف‌نظر می‌کنیم (ر.ک: کریمی، پوران: ۱۸ اسفند ۱۳۹۶)، به‌بهبان روز جهانی زن و با بزرگداشت زنانی که برای احیای حقوق خویش پای فشرده‌ند، تاریخ مشاهده: ۱۴۰۰/۰۵/۰۱، قابل مشاهده: <https://www.enghelabe-eslami.com/>

۲. علاوه بر مورد یادشده، مالک مغازه کفش‌دوزی، همسایه کتاب‌فروشی فروردین، شخصی با نام خانوادگی امیریان بوده است (پیش‌ه‌واری، ۱۳۸۵: ۸). در ضمن خاندان امیریان و یا امیر(خان) یانس از خاندان‌های معروف ارامنه هستند (میرزایانس، ۱۳۹۴: ۲۸۸) که از نسبت فامیلی نویسنده این کتاب با آن‌ها بی‌اطلاع هستیم و مستلزم دسترسی به اسناد و مدارک بیشتر در این زمینه است (ر.ک: میرزایانس، نیک، ۱۳۹۴. خاندان امیریان یا امیر (خان) یانس، پیمان، ۲۸۸-۲۹۵).

۳. به معنای: آفرین، احسن

۴. توضیح: با توجه به محدودیت تعداد صفحه‌های مقاله، برخی از عناوین زیرمجموعه عنوان اصلی، داخل پرانتز نوشته شده‌اند.

تمام قوایی است که برای ترقی و تعالی صفات حسنه در اطفال لازم است.»
نویسنده پس از تعریف مفهوم «نظام» مطالب را در قالب دو فصل تنظیم و تألیف کرده است و تربیت حقیقی و کامل طفل را فقط بر عهده معلمان نمی‌داند، اما برای معلمان جایگاه ویژه‌ای در نظر گرفته است که بدون نظم و ترتیب صحیح مدرسی توسط آن‌ها، تربیت (فکر، روح و جسم) دانش‌آموزان را غیرممکن می‌داند. در صفحات پیشین به عناوین فهرست کتاب اشاره شده و مطالعه کتاب از طریق سایت‌های اینترنتی «کتابخانه مجلس» و «کتابخانه آیت‌الله بروجردی» امکان‌پذیر است.

با توجه به مطالب کتاب، مخاطبین اصلی آن معلم‌ها هستند. نویسنده در نوشته خود علاوه بر مطالب آموزشی و تربیتی، به برخی از مشکلات معلم‌ها در مدارس، ناهنجاری‌ها و ریشه مشکلات و ... اشاره کرده است، برخی از نکات و عناوین عبارت‌اند از:

- عدم توجه به تربیت بدنی و اخلاقی کودکان در مدارس (صص ۲-۳)؛
- ناکافی دانستن سنجش دانش‌آموزان بر میزان حفظ کردن درس‌ها، علی‌رغم تأکید معلمان بر این موضوع (ص ۲)؛
- خواندن سرسری حکایت اخلاقی در مدارس و عدم تغییر اخلاق دانش‌آموزان (ص ۳)؛
- اشاره به تفاوت بازی و ورزش (ص ۳)؛
- پابرنه راه رفتن و ارتباط آن با چشم‌درد، ذکام [از کام] و زخمی شدن پا (ص ۴۴)؛
- کنده‌کاری نام با چاقو بر روی میز یا نیمکت توسط برخی از دانش‌آموزان (ص ۳۶)؛
- مشکل بودجه وزارت معارف و وضعیت ساختمان مدارس و وعده‌های دروغین (لحاظ شدن بودجه در سال آتی)، (ص ۳۷)؛
- وجه به وضعیت کلاس (گرم، سرما، روشنایی، ارتفاع نامناسب نیمکت‌ها، نظافت و ...)، (صص ۳۴-۳۵)؛
- مدرسه بهترین وقت و مناسب‌ترین مکان برای عادت کردن به نظام و شناختن وظیفه (صص ۴۱-۴۲).
- وسایل پیشرفت نظام مدرسی عبارت‌اند از (ص ۴۲):

◀ قانون

«جنبه عمومی داشته باشد، ساده و قابل فهم باشد، منطقی باشد، قابل اجرا باشد، کم و مختصر باشد، به تدریج وضع و اجرا شود.»

◀ مجازات ▶ پاداش ▶ نظم کلاس

- نظر نویسنده در خصوص چگونگی رواج نظام مدرسی بین دانش‌آموزان (ص ۴۶):

◀ نفوذ شخصی (محبت) ▶ جبری

- نمونه‌ای از تشویق‌های پیشنهادی نویسنده (صص ۶۱-۶۲):

◀ لوح افتخار برای دانش‌آموزان، جایزه کارت آفرین، تصدیق کتبی (تقدیرنامه)، جایزه کتاب، مدال.

- شروع کردن درس از معلوم به مجهول، یعنی از آن چیزی که طفل می‌داند، به آن چیزی که نمی‌داند (ص ۹۱)، که به‌عنوان شیوه تدریس بر آن تأکید شده است؛
 - متناسب بودن تعلیم با دوره تحصیلی (و سطح فهم دانش‌آموزان)، مثلاً لغات مورد استفاده جهت درس علم‌الاشیا بایستی متناسب با سطح دانش دانش‌آموزان کلاس‌های دوم و ششم باشد و معلم قبل از ورود به کلاس با آمادگی کامل آن‌ها را انتخاب کرده باشد (ص ۹۱)؛
 - برای جلوگیری از گنگ و نامفهوم بودن صورت سؤالات، به‌ویژه در مسائل پیچیده نویسنده توصیه کرده است، مقصود مسئله را از یک یا دو نفر سؤال کنند (ص ۹۷) و در ادامه ضمن بیان داستانی، به توصیف معلم درس حساب که از فارغ‌التحصیلان دارالمعلمین بوده و درست نوشتن را فقط وظیفه معلم املا و انشا می‌داند، پرداخته است (صص ۹۹-۱۰۰)؛
 - وصف ماجرای معلمی که از شغل معلمی بیزار بود و تمایل به شغل ریاست بلدیه داشت (ص ۱۰۷)؛
 - اشاره به آسیب‌های رونویسی تکالیف (از دانش‌آموزان دیگر، نوشتن تقلب بر روی کف دست و ...)، (ص ۱۳۷)؛
 - موضوع انجام تکالیف توسط فردی به غیر خود دانش‌آموز (ص ۱۴۲).
- و سرانجام مطالب کتاب با طرز رفتار با دانش‌آموزان لجاج به پایان می‌رسد (ص ۱۴۷)، و در نهایت آگهی معرفی مختصر کتاب در پشت جلد، که شاید به‌نوعی نشان‌دهنده اهداف نویسنده و ناشر برای نشر آن است:
- « اعلان: معلمات محترمه و معلمین محترم، هرگاه مایلید قوای شما که ذخایر طبیعی گران‌بهاست، اسراف نشود. اگر می‌خواهید کارتان سهل و آسان پیشرفت کند، چنانچه مشتاقید از حالت عصبانی خود جلوگیری نمایید. در صورتی که آرزو مندید شاگردان خود را با روح و بانشاط فعال و با حقیقت تربیت نموده و از نتیجه زحمات خود خوشحال باشید، کتاب نظام مدرسی تألیف آقای میرزا آقاخان امیریان را که به‌تازگی [تازگی] از طبع بیرون آمده است، امتیاع فرمایید.
- مرکز فروش: لاله‌زار، خیابان رفاهی کتابخانه فروردین (آمریکایی سابق)».

منابع

۱. امیریان، آقاخان. (۱۳۱۲)، مطبوعات خارجه: کشف کتابی تازه (از ۱۶ قرن پیش راجع به اصول عقاید مانی)، مهر، س اول، ۴، صص ۳۱۷-۳۱۹.
۲. امیریان، میرزا آقاخان. (۱۳۰۷)، نظام مدرسی. تهران: فیض‌الله فیض‌بخش.
۳. پیشه‌وری، جعفر. (۱۳۸۵)، زندان رضاشاه متن کامل محاکمات، دفاعیات و خاطرات زندان سید جعفر پیشه‌وری، تحقیق، تدوین و ویراسته: شاهرخ فرزاد. تهران: شیرین و گوینده.
۴. مهران، محمد. (۱۳۴۲)، حسن رفاهی، ارمغان، دوره ۴، ۳۲ و ۵، صص ۱۸۶-۱۹۷.
۵. مشار، خانبابا. (۱۳۵۰)، فهرست کتاب‌های چاپی فارسی، بی‌جا: بی‌نا، ج ۵.
۶. اطلاعات، روزنامه، ش ۶۴۶: ۱۳ آذر ۱۳۰۷.
۷. اطلاعات، روزنامه، ش ۶۷۰: ۱۲ دی ۱۳۰۷.